

TUDÓSLEVELEK

MŰVELŐDÉSÜNK KÜLFÖLDI KAPCSOLATAIHOZ

1577 – 1797

SZEGED

1989

Tartalom

<i>Szelestei N. László: Johann Werner komáromi helyőrségi lelkész levelei</i> Stephan Gerlachhoz	7
<i>Heltai János: David Pareus magyar kapcsolatai .....</i>	13
<i>Ötvös Péter: Alvinci Péter levele Georg Remnek Kassáról.....</i>	77
<i>Kulcsár Péter: Kapornai Péter levele André Rivethez .....</i>	85
<i>Monok István: Johannes Polyander magyar kapcsolataihoz .....</i>	89
<i>Gömöri György: Gyöngyösi Árva Pál levelezése oxfordi tudósokkal .....</i>	115
<i>Szörényi László: Makó Pál levele Rogerius Boscovich-hoz .....</i>	135
<i>Hubert Ildikó: Bánffy György levelei az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság</i> ügyében	143
Utószó.....	151
Zusammenfassung.....	152

MONOK ISTVÁN

JOHANNES POLYANDER MAGYAR KAPCSOLATAIHOZ

Johannes Polyander van der Kerhoven (1568–1646) nevével gyakorta találkozhatunk a régi magyar művelődéstörténeti szakirodalomban, de ezek az említések szinte kizárólag az RMK III. kötetének adatait ismétlik:¹ megemlítik, hogy valaki Polyandernél disputált leydeni tanulmányai közben, vagy azok befejeztével. Ezen kívül csak mint a református orthodoxia ismert képviselője kerül elő, aki még a hosszú haj viselése ellen is értekezést írt,² vagy mint a *Synopsis purioris theologiae* egyik szerzője, a négy leydeni intranzigens egyike szerepel.³ Mint ilyen egyébként komoly figyelmet érdemel művelődéstörténetünk kutatóitól, vagy a református egyház történetíróitól. Tanításának hazai hatását lemérendő a magyarországi kapcsolataira vonatkozó adatok összegyűjtésével kell kezdenünk. Jelen közleményünkkel ehhez kívánunk több, eddig ismeretlen dokumentum közreadásával, néhány eddig ismert adat pontosításával hozzájárulni.

id. Bethlen István két levele Polyanderhez

1.

1631. május 1. Huszt⁴

Clarissime ac Reverendissime
Vir Domine uti frater mihi plurimum observande.

Sub initia Mensis praeterlapsi Martij allatus est mihi libellus Miscellaneorum tractationum, per Reverendum Dominum Vestrum nomini meo inscriptus, qui cum in Anno 1629 lucem viderit, et post tanti temporis moram ad manus meas pervenerit, id tumultuantium temporum asperitati adscribo (!). Intellexi enim ab Alumnis nostris unum atque alterum exemplar, edito illo, prima statim occasione ad me fuisse transmissum. Verum inter tot gentium concursus, et fatale omnium pene Regnorum bella, nullum mihi reddi potuit. Nam hactenus pro tanta in me Vestra humanitate et benevoli affectus Symbolo gratias agere haud intermissem. Etenim et magni honoris, et insignis benevolentiae argumentum esse duco, quod Reverenda Dominatio Vestra suis lucubrationibus, et opere tam pio, tam ingenioso, nomen meum celebrare et condecorare voluerit.

Tanto autem hoc illustrius amoris specimen in me reperio, quanto minus tantum decus nomini meo arrogare cogitaveram: Non enim me fugit quanti omni

aevo aestimatum sit Doctorum Virorum suffragia promeruisse. Sepulta scilicet hodie jaceret omnis retroactorum seculorum memoria fortium Ducum et Principum gloria oblivionis immersa tenebris sorderet, nisi virorum doctorum labor, literarum monumentis immortalitati consecrasset, et in scriptis eorum veluti speculo hodie nobis suspicienda exhiberetur. Magnas itaque Vestra Reverenda Dominatio pro benevolo affectu, et nunc ago gratias, et quoad vivam, vivet nomen et honos vester apud me, nec etiam externo benevolentiae signaculo id demereri cessabo.

Cum autem non ignorem varia de perturbato patriae nostrae statu dubio rumore ad illas oras perferri, visum est paucis Reverendae Dominationi Vestrae reddere certiore, quo cardine res nostrae volvantur, et quibus vicissitudinibus post tristia fata Serenissimi Principis et fratris mei immortalis nominis velut in turbido mari jactati sumus.

Quamvis autem narratio hujus rei, et justī temporis spatium requireret, et iustum Epistolae modum excederet, si omnia graphice describere studerem, verum ex praecipuis quaedam perscripsisse, unde origo omnis metamorphoseos potest, sufficere puto.

In primis etiam, ut initia dolorum nostrorum aperiā, Serenissimus Princeps noster, sat nobis et ultra Orbem Europaeum, Virtutum et rerum gestarum eminentia cognitus, Anno 1629. die 18. Novembris placida et Christiana morte, ad coeleste gaudium evocatus est, aetatis suae 49. principatus vero Transilvanici 17. anno. Dico autem placida et quieta morte evocatum, nam circiter duos menses intercute morbo laborans, id praecipue egit et meditatus est, quo pacto Deum pro fragilitatis suae excessibus deprecetur, et fiducia in Salvatorem suum languores corporis ob instantem mortem ingravescentes leniat. Et certe in tanta etiam adversae valetudinis lucta, usque ad extremum spiritum nihil ingenio ejus defuit, et in infirmo corpore mens, et cum pietate conjuncta ratiocinandi facultas, illaesa permansit, adeo ut, dum jam animam ageret et ob dolores, soluta organa loquelam impedirent, accepta papyro, hac pia syngrapha in vernaculo idiomate vitae suae operam clausit: Si Deus pro nobis quis contra nos? Nemo certe.

Tandem inter frequentia suspiria levatis quantum fieri potuit oculis, et nomine Jesu vix ad intellectum submisce invocato, intra undecimam et duodecimam horam diei, meipso debilitatum caput manibus complectente, animam Creatori suo reddidit. Funera ejus solenni et condigna tanto Principe pompa Albae Juliae, loco mortis, in templo majori Anno 1630. die 25. Januarij peracta fuere.

Mortuo igitur Serenissimo principe, statim sub foemineo Imperio omnis status hujus regni inclinare coepit. Aegrotante enim adhuc Principe consilia mutandi status et depositionis, ac exauctorationis nostrae, quotquot sub Principe primos Regni honores tenebamus, a quibusdam concivibus nostris diversae religionis ex consensu Serenissimae Principis conclusa fuerant: Scilicet ut mutuatis officialibus et Religio reformari et Principatus ad externos transferri facilius posset. Quae omnia eventus palam testatus est: Nam Serenissima Princeps, inhumato adhuc exsanguī Mariti sui corpore: Juveni cuidam Baroni Stephano Cszyki non contemnendam pecuniae vim clam subministravit, et inscijs me et consiliarijs reg-

ni medio illius Classicum clamari jussit, et militem coegit. Quod dum animadvertissemus, et periculum insigne illinc eminere palam esset licet Suam Serenitatem devote adhortati simus, ne clancularijs ejusmodi consilijs in perniciem nostram qui fuimus intimi mariti sui, fidem et consensum daret, imo (!) militem coactum dimitti juberet, cum satis militum et quidem Exercitatonum haberet, qui defuncto Principi ubique fideliter commilitarunt. Omnia quidem praesentibus nobis spondit, sed in eventu longe diversum experti sumus. Tantum enim abfuit, ut militem illum dimitteret, ut ad tempus funeris, Duce Barone illo Stephano Csyaki prope territoria Civitatis Albae Juliae cum apparatu expansis vexillis, in certas stationes distributus sit. Quo intellecto, ne nos in funere occupatos, paratus miles, ad praelium imparatos adoriretur, divina ope et multis vigilijs effugimus, et consilia adversa antevertimus; Anxijs inde et sollicitis nobis; dum Sua Serenitas videret Regnicolas commotos et sua ac suorum consilia per eventum detegi, in successuque frustrari, jamque civili tumultui ex actis suis facem esse subministratam. Ob hoc et alia, maxime autem abjuratam Relligionem, morsu conscientiae exasperari coepit, ac tandem in gravissimum desperationis morbum incidit; quo intra mensem et ulterius horrendum in modum luctata, ita ut vel nomen Dei efferre, vix, ac ne vix quidem obsessa posset. Tandem ubi secundum Deum consolatoria opera Dominorum verbi divini ministrorum, et publicarum precum virtute sensim convaluisset, omnia conjurationis in nos consilia, et abjuratae reformatae Relligionis modum et organa detexit, Breviaria et Rosearia hinc inde clam subministrata, igni devovit, et palam fassa est, se ab aliquot mensibus, vivo adhuc marito suo, a tramite relligionis pristinae clanculario quorundam persuasu deviasse. Ostendit itaque se poenitere facti, et publice etiam per concionatorem suum Aulicum, ex cathedra coram populo Deum deprecata est. Quamvis autem vivo adhuc Principe gravi nobis juramento se obstrinxerat, nunquam ab agnita fide discessuram, quod si faceret, ne amplius homagium praestare, et ipsam pro Principe observare teneremur. Unde Domini Regnicolae visa imbecillitate Suae Serenitatis et judicio ad regendas Imperij habenas infirmo, et quod Electionis suae conditiones indies labefactaret, nec observare ullo modo par esset. Ex quibus omnibus manifesta etiam insignis alicujus perniciiei indicia jam jam adesse viderent, omnia consilia eo dirigebant, quo pacto ad imminetia periculorum tela evitanda alium surrogarent principem. Serenissima Principe in Dote sua, pro dignitatis Domus Suae Augustissimae honeste observate; ne tamen id fieret, spe de emendatione Suae Serenitatis frustra concepta, author fui. Sic rebus constitutis, Principeque et Relligioni, et valetudini pristinae restituta, ad halcyonia et optatam rerum nostrarum malaciam pervenisse nos sperabamus, praesertim cum externum etiam hostem nullum haberemus. Quid autem secutum est, nisi veritas cogeret, efferre verecundum ducerem vix enim una atque altera septimana, eadem rerum nostrarum facies stetit. Nam rursus cum praescripto Juvene Barone Stephano Csyaki, clandestina fovere consilia suscepit, blandimentisque illius victa, opes suas, quibus ad tutandos et firmandos regni sui limites uti debebat, in illum profudit, et nihilo quam prius benigniori animo, familiam et omnes fideles mariti sui observa-

re coepit. Etsi autem novis rursus querellis Serenitatem Suam accesserimus, reverenter adhortati et officij sui, et conditionum, quibus in principem electa fuerat.

Quarum haud postrema esset, quod in omni gubernatione, meo in primis, qui primum honorem tenerem, successorum meorum, et Regni Consiliariorum iudicio et consilijs uteretur. Conquerentibus quidem nobis, voto nostro, labijs assensit, nunquam tamen sequuta est. Et quod candide fateor, ab omni eo tempore quo in hoc regnum introducta est, ad summum ter non consuluit, usa magis futilibus puerorum et puellarum, ac quorundam pessimi commatis hominum suggestionibus et susurris.

Vacillante hoc modo Statu Patriae nostrae, intervenire Legati Trium-Viri, Serenissimi Principis Electoris Brandeburgici, homines Multae Experientiae et multa laude digni, qui cognita imbecillitate Serenissimae Principis, nomine Serenissimi Electoris satis superque adhortati et obtestati sunt, quo pacto in regimine se gereret, constantiam in religione observaret, consortia et blanditias aniles iuxta et juveniles, praesertim autem dicti Baronis evitaret. Nos fideles mariti sui in honore haberet, et consilia nostra sequeretur, opes et bona fisci in parasitos et sycophantas ne abligutiret, et quicquid emolumento et honori esse sciebant, abunde suggessere, intimavere, et exposuere. Sua etiam Serenitas omnia observaturam se illis praesentibus promiserat. Nondum tamen boni illi viri limites Hungariae egressi, cum denuo Juvenem illum Baronem ad se in Arcem suam Fogarasiensem accessivit, et maximam omnium rerum suarum pretiosissimarum partem quas a marito sibi legatas habuerat, illi exposuit Nobilissimas Suas Arces, et bona Tokaiensia et Munkaciensia, in Dotem a pia memoriae Principe, pro summa sexies centenorum millium florenorum Hungaricorum sibi collata (quia duo loca et ratione fortalitij et ratione amplissimorum bonorum, et vini cum malvatico certantis quale illic abunde provenit, in tota Hungaria inter praecipua habentur, et reputantur) sub cujusdam Plenipotentialis administrationis fuce ejus dispositioni et Dominio submisit. Quod dum ad exhauriendum se fecisse viderem, diu obstiti, tandem viso hoc, quod sinceritati meae Sua Serenitas plane nollet fidem habere, imo altiora contra me odia suscicaret, obstare destiti, Quo facto, id Sua Serenitas consecuta est, ut hodie nullum ex istis bonis perciperet emolumentum, vix etiam unquam percepturam confido.

Nec hic destitit imbecillitas Suae Serenitatis, sed etiam de transferendo principatu, cum quodam magnate Hungariae, nova denuo consilia agitare aggressa est, contra Electionis Suae conditiones, in quibus stricte cautum erat, ne de transferendo Principatu cum ullo tractatum iniret, neque ad illum praeter liberam Electionem quicquam juris praetenderet. Quorum consiliorum tanquam et Regno et sibimet principi perniciosorum suasores licet removeri a Sua Serenitate cupiverim, et multos etiam removi, sed uno remoto illico plures subvenere, et in remotione talium personarum, cum de albatrore Aethiopis parem operam lusi: Tanta namque imbecillitas incessit in Suam Serenitatem, ut absque injuria et

praejudicio Celebratissimae Domus Brandenburgicae (quam quoad vixero observaturus sum) loquar, magis quam vespertilio ad lucem, ad cognoscenda sua bona caliget, et globo ad nociva quaeque facilius volvatur.

Ex quibus omnibus cum Domini Regnicolae flammam pernicii suae, inter cineres mox erupturam latere perspicerent, quo eam extinguendo essent, et Serenissimae Principis, et suo honori ac existimationi consulere possent, aliquot comitia eam ob rem celebrare de emendatione regiminis Suae Serenitatis omnia media diligenti studio perquisivere, Serenitatem Suam devota instantia illarum observationis, expositis etiam Conditionibus Electionis Suae, adhortati fuere: Omnia quidem in promissis, in effectu vero nihil obtinentes; frustra tot Comitiorum Articulos, clausulas, et arcta juramentorum ac unionis vincula, frustra renovationes Conditionum Electionis celebratas esse animadvertentes, dissimulari non potest, quin de sua Salute et communi permansione, in tam ancipiti rerum suarum statu fluctuati sat superque non fuissent; Unde tot congressus, tot apparatus, tot undiquaque motus intervenire. Ut verbo concludam, regimen Suae Serenitatis, vix unius horae securitatem, subditis promittere certo potuit. Sana enim nostra consilia ludibrio habita, et anilibus elusa susurris, omniaque ad circumblandientium juvenum suasus et dictamina acta, facta, et conclusa fuere. Quibus adeo Sua Serenitas obsecundata est, ut et violationem Conditionum Electionis Suae et alia inconvenientia, quae indies moderamen suum sequebantur, sive studio, sive dignitatis Suae immemor nihil aestimabat. Quamvis autem Electionem Suae Serenitatis Domini Regnicolae etiam per multas condiciones, sola virtute Principis defuncti moti approbarint; si tamen condiciones Electionis Suae, tot modis et post tot admonitiones non transgressa fuisset. Principatum Suum venalem non fecisset, nostris vigiliis, tota vita solum principalis dignitatis cum summa felicitate tenuisse poterat. Verum cum Suum regimen tot difficultatibus involutum, Status et ordines tot modis offensos, et violatis a se conditionibus ab homagio solutos animadverteret, et nunc hos, nunc illos motus et concursus, ex suis gestis suboriri, omnemque Statum ad perniciem inclinare praecideret. Potentibus vicinis se circumseptam sentiret, nocturnique et diurni laboris aestum pati insufficientem esse, cum periculo vitae experiretur. Unde abalienationem animorum, et querelas et mille alia commotorum affectuum incitamenta, et exacerbationes subolfaciens. Dominis Regnicolis Claudiopolim Comititia indixit, ubi Statibus et Ordinibus, in sui praesentiam accersitis, die 28. Septembris, Anni praeterlapsi liberrima voluntate a principatu se abdicavit, et publice omnes ab homagio absolvit. Tandem honestissimo Manatum Regnicolarum Comitatu cincta, in Arcem suam Fogurasiensem (!), ad privatae quietis otia se contulit, et illic hodie commoratur. Cujus dignitas et Celebratissimae Domus Exellentia, sicut antea hodie quoque ab omnibus observatur. Et sic sola Sua Serenitas fuit faber fortunae Suae ipsi enim subditorum fides et sinceritas minime defuit, unde vicinos etiam maxime autem Portam Ottomanicam, mea industria bene faventes sibi habuit, non defuere opes, siquidem defunctus Princeps ut amoris suo, quo, tanquam pius maritus, erga conjugem deucebatur, Sancte satisfaceret, amplissima legata, tanquam Conjugi, et dignitatis suae succesori reliquerat. Bona quippe immobilia ad numerum decem

millium colonorum sese extendentia, cum tribus Arcibus Regni Hungariae et Transilvaniae, Nobilissimis Propugnaculis, in summa septingentorum millium florenorum Hungaricorum inscripta; pretiosissima Clenodia, et alias res aureas, argenteas, aliquot centenorum millium florenorum valorem excedentes. Praeterea pecuniae a Aureis Ducatis quinquaginta millia, totidem in Taleris Imperialibus, et totidem in grossis etiam quinarijs. Ut hic ne commemorem tot millia marcarum argenti, pretiosissima vestimenta, pretiosissimas equorum phaleras, aulea et tapetia innumera, et alias res et ornamenta Principe digna, cum insigni omnium aliarum rerum affluentia. Quibus omnibus, neque ad tutelam Regni usa est, neque in suas necessitates observavit, sed contra nostra consilia, in vanum huc il-
lus profudit.

Hac itaque via Serenissima Princeps sua se dignitate exuit, vires regni non-nihil attrivit, bona fisci abligurivit, et periculosissimis motibus (quorum fumus hodie adhuc durat, imo viscera Patriae vellicat) occasionem praebuit. Quod eam ob rem in compendio Epistolari ad te transmitto Vir Clarissime nec adversis rumoribus fidem habeas, et alios habere sinas, sed cum tuis Clarissimis sic res apud nos, a principis fato gestas communicare possis.

Principali autem dignitate per Suam Serenitatem sponte abdicata Domini Regnicolae, sine Capite, vel unius horae moram trahere periculosum esse rati, eodem valedictionis Serenissimae principis die, etsi me multum renuentem, in illam dignitatem, liberrimis votis, nullo contradicente evexerint: tamen cum interea etiam Dominus Georgius Rákóczi (quem bona fama cognitum apud vos non dubito) ad sublevandum a tot confusionibus hujus regni statum, promotionis meae inscius movisset. Cui etiam cognominis filius meus Capitaneus Vadadiensis et Gener itidem meus David Zolyomi, Equitum Praetorianorum Capitaneus, circa fines regni remotius excubantes, nostri status ignari, jampridem juramenti religionem assensum dedissent, experti antea me nunquam dignitatem illam affectasse, quin recusasse ut qui, principatum non esse petendum a Domino, nec Solium gloriae a Principibus ejus, ex oraculis divinis observassem. Imo magnam fortunam, magnam servitutem esse, nihilque periculosius quam regnare, omnium saeculorum exemplis testatum comprobarem. Is autem magnas ratione bonorum suorum Caesareae Majestati homagio obstrictus, siquidem ob hunc motum, in manifestissimo vitae et bonorum suorum discrimine versaretur, incertus illius, ut qui unica, in toto Regno Hungariae Religionis Orthodoxae haberetur columna, et fulcimen; ne Dignitatis meae observatione, proximi mei excidium videre cogeret. Ecclesias Orthodoxas praedicari pateret, et gentem meam Potentiam Vicinorum praedae exponerem. Magnatis illius et familiae salutem, et communem permansionem spontanea Principalis dignitatis depositione redemi, et solium meum accedente consensu Domnorum Regnicolarum, eidem, die 2. praeteriti Decembris detuli. Et sic is hodie apud nos rerum potitur. Cui quamvis maxime statim in primordis regiminis controversiae, cum Palatino Regni Hungariae intervenire, ita ut totam praeteritam hyemem, et hoc ver, in armis peregerimus, speramus tamen divina bonitate illas sopitum iri.

Sic itaque habe Vir Clarissime rerum nostrarum synopsis, et contra vagos rumores sic percipe. Me vero tui amantissimum odserua; mihique et Alumnis nostris Hungaris, quos praesertim ob Sanctae Theologiae studio eo expedimus, favere velis. Experieris me rursus, et meos, tuo nomini faventes. Quod autem reliquum est, Vale ad Vota, et Vive diu felicissime, dabam in Arce Huzt die 1. May 1631.

Clarissimae ac Reverendissimae Dominationis

Vestrae

Frater ad officina paratus

Comes Stephanus Bethlen

Mai lelőhelye: *Bodleian Library Ms Rawlinson 76(a) Fol. 252–264.*

2.

1633. október 3. Huszt

Clarissime ac Excellentissime

Vir Domine frater observande,

Salutem cum Officiorum parata oblatione.

Litteras Vestrae Claritatis et commendatorias Facultatis Theologicae, Dominus Stephanus Strigonius Alumnus noster superioribus diebus exhibuit, quas ab eodem peramanter acceptas singulari cum amore et jucunditate perlegi. Gratulor imprimis etiam et summas Deo Ter Optimo Maximo ago gratias, quod Reverendas Vestras Dignitates inter procellas Europaei orbis rebus suis ad vota frui inaudiverim. Idem fons benignitatis deinceps etiam hoc clementiae suae argumentum erga Vestras Reverentias continuare velit. Quatum Alumni mei et Baronis Hallerij statum concernit, provisum quidem per nos fuerat de Statu illorum, nisi perfidia servi decepti fuissetus; quod autem hactenus alia provisione subvenire non potuerimus, incendium hoc bellicum, quo omnes Vicinae Regiones miserandum in modum uruntur, conatibus nostris obicem posuit. Nunc tam per me ipsum quam ex commendatione mea per alios, eorundem necessitatibus opitulari, et juxta compromissum suum Dominum quoque Stephanum Strigonium ad Vestras Reverentias redire volumus, rogantes Vestram Reverentiam peramice in futurum etiam nostris Hungaris omni favore et benevolentia adesse velit, factura rem Ecclesijs nostris, imprimis autem Deo Optimo Maximo quam gratissimam, et alijs officijs per nos quoque remunerandam. Et quod reliquum est, Vestram

Reverendam Dignitatem Divinae protectioni commendatam quam diutissime cum suis Charissimis ex animi sententia vivere animitus precamur.

Datum in Arce nostra Huzt die 3. Octobris Anno 1633.

Clarissimae ac Excellentissimae Dominationis
Vestrae

Amicus ad officia paratissimus
Comes Stephanus Bethlen

Mai lelőhelye: *Bodleian Library Ms Rawlinson 76(a) Fol. 270–271.*

Néhány megjegyzés

Az első levél legelején Bethlen István megköszöni Polyander figyelmességét, egy neki dedikált könyvet. A mű, melyet hungarica-kutatásunk eddig nem ismert, egy teológiai traktátus-gyűjtemény: *Miscellaneae tractationes theologicae Johannis Polyandri, S. Theologiae Doctoris ac Professoris in Academia Leidensi*. Lugduni Batavorum, ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir, 1629.

Ajánlása a következő:

Illustrissimo comiti D. D. Stephano Bethlen de Icktar, serenissimi Sacri Romani Imperii et Transylvaniae Principis consiliario intimo, nec non gubernatori Transylvaniae, comitique Comitatum Maramorisiensis et Hunyadiensis perpetuo, ac domino in Huszt et Illye haereditario.

Controversiae theologicae, Comes illustrissime, duabus potissimum partibus continentur. Aut enim de fide quaeritur, quid de singulis religionis capitibus animo tenendum sit, aut de externo Dei cultu contenditur, qui primo quidem in sacramentorum et disciplinae institutione, deinde in quibusdam ceremoniis ac constitutionibus cernitur, quae ad sacramentorum et disciplinae administrationem pertinent. Iam vero manifestius est, quam ut a quodam sanae mentis negari possit, plerasque ecclesias christianas, tam in dogmatibus, quam in rituum ac morum praeceptis a prima sinceritatis origine tantopere degenerasse, ut pii earum depravationem considerantes, sibi a lachrymis temperare nequeant. Ecclesiae etenim orientales, quibus aliquis sub imperio mahumentano locus relinquitur, a bonis apostolorum ac patrum orthodoxorum institutis, tum quoad doctrinam, tum quoad politam ecclesiasticam, recesserunt. De processione utique spiritus sancti male sentiunt, et quamvis imperator ac patriarcha Constantinopolitanus tempore Eugenii quarti Episcopi, nec non Graeciae Praesulis qui interfuerunt in concilio Ferrariae et Florentiae habito, suam cum Latinis sententiam, hac in parte post multam disceptationem conjunxerint, hodie tamen pleraeque antiquum errorem retinent. Doctrinam quoque de hominum justificatione per fidem in Jesum Christum obscurant. Bibliorum usus apud illos rarus est, et fere nullus.

Raras quoque conciones habent. Sanctos in coelis agentes invocant. Imaginem beatae Virginis Mariae et nonnullas alias artis lenocinio in templo frequentes pingunt, pictasque superstitiose venerantur atque adorant. Missis privatis quotidie utuntur, in quibus etsi sacrificium corporis et sanguinis Jesu Christi pro vivorum et mortuorum redemptione non offerunt, sed *logikén latreian* et eucharistica sacrificia exercent, in multis tamen offendunt. Disciplinam quidem, sed perperam exercent. Non enim distinguunt inter delicta et scelera, nec inter peccata publica et privata, ideoque levibus de causis homines anathemate devovent. Canones Sacrae Scripturae et constitutiones ecclesiae primitivae in ministrorum electionibus non servant. Patriarcham Constantinopolitanum, ut monarcham colunt, gradus episcoporum a patribus institutos in superbiam et ambitionem commutant: ipsique episcopi multo sunt attentiores ad rem faciendam, atque ad asserenda sua privilegia, quam ad promovenda sacrae doctrinae ac disciplinae exercitia. Ad ecclesias occidentales quod attinet, ab eo tempore quo Phocas ex centurione Caesar a militibus creatus hierarchiam in ecclesia Romana erexit, pontifex Romanus traditiones suas humanas ita in papatu stabilivit, ut miseri pontificii in earum observatione summam religionem posuerint. Ex qua superstitiosa traditionum humanarum observatione, tanquam ex faeda lacuna, verbi divini oblivio et corruptela, doctrina de praedestinatione ex praevisis operibus de hominum justificatione per bona opera, varii missarii abusu, error de transsubstantiatione et consubstantiatione, panis idololatrici adoratio, sanctorum defunctorum invocatio, cultus angelorum, statuarum et imaginum, dominatus ecclesiasticus, disciplinae contemptus, vitae turpitudine, atque alia mala effluerunt, atque etiamnum effluent. Haut dubitandum est, quin nonnulli ex nostris majoribus, veritatis ac pietatis zelo praediti, horrendam illam a prisca ac pura religione defectionem animadvertentes, Dei misericordiam assiduís atque ardentibus suis votis imploratam aliquando exoraverint. Superioribus quippe temporibus Deus aliquos raræ pietatis atque eruditionis theologos in Ungaria, Bohemia, Germania, Gallia, Anglia, Helvetia et aliis Europae locis excitavit, qui rejectis tenebris pontificiis, puriorem evangelii doctrinam amplexi, eam non minore fortitudine et constantia, quam pietate, in lucem eduxerunt. In quorum censu, ut de aliis nunc taceam, ponendi sunt Martinus Lutherus et Philippus Melanchthon, a quorum sincera institutione doctores ac pastores ecclesiarum Germanicarum, qui se evangelicos nominant, in quibusdam sacrae religionis capitibus, proh dolor discesserunt, ut patet ex acerbis Balthazaris Mentzeri, et collegarum ejus disputationibus, quibus nostros theologos inimico insectantur, qui sanam doctrinam Lutheri de praedestinatione caeterisque articulis ei annexis, ac Melanchthonis de Sacra Caena, adversus iniquas ipsorum criminationes defendunt. Quorum errores hoc meo scripto sic coarguo, ut illos simul ad veritatis viam revocem, quam et Lutherus, quoad fidei articulos, quos rector exposuit, et Melanchthon, quoad alia Sacrae Scripturae mysteria, quae ipse melius quam Lutherus intellexit, ipsorum majoribus praemonstravit. Hujus scripti editionem Illustrissimae Tuae Celsitudini consecrare volui, ut veritas, quam hic assero, apud externos quoque principes christianos causae suae patronum adversus calumniatorum aculeos inveniat. Ad cujus patrocinium non dubi-

to quin te impulsura sit virtus tua, et quae virtutum omnium est fundamentum, pietas, qua Deus te evangelii sui luce illustratum ita exornavit, ut merito secundus a Serenissimo principe Gabriele Bethlen habearis, qui ecclesias Ungaricas reformatas Deum nobiscum in veritate adorantes in sui tutelam recepit, omnibusque opibus ac viribus in earum sub sua potestate conservationem incumbit. Accedit eo, quod ad hanc mei erga te studii tesseram excitet sincera et vere christiana, quae mihi fuit cum Illustrissimo tuo filio, D. Petro Bethlen, dum hic viveret, necessitudo, cujus tanta est integritas, ut dotes ejus eximias tacito praestet me admirari silentio, quam parum aptis imparibusque hic laudibus prosequi. De aliis magnae spei juvenibus quos cum ipso ad nos misisti, ut tuis sumptibus in hac Academia omnibus laudandis artibus, sed sacris praecipue literis, informarentur, nihil aliud dicam, quam quod singularis industriae ac probitatis exemplo reliquis nostris studiosis hactenus praeiverint. Certissimis denique summae tuae erga me benevolentiae commotus indiciis, hunc lucubrationum mearum fructum sub Illustrissimo tuo nomine ad quoslibet christianos emanare volui Illustrissimam Tuam Celsitudinem unice rogans, ut hoc perpetuum mei erga eam grati animi atque obsequii pignus aequo ac benigno animo accipiat. Quod superest, Deum Optimum Maximum supplex oro venerorque, ut et fratrem tuum celsissimum, nostri seculi Josaphatum, et te secundum ecclesiae Dei in regno Ungarico nutritium, innumeris tempestatum periculis ob nomen ipsius obnoxium, in solido ac sereno colloket, consilia atque incepta tua spiritu suo sanctissimo gubernet, Tuamque Illustrissimam Celsitudinem omnium benedictionum suarum accessione in perpetuum locupletet.

Ex meo musaeo, 12. Julii 1629.

Illustrissimae Tuae Celsitudinis devotissimus
Johannes Polyander

A könyvet Polyander Leydenben tanuló diákokkal, Bethlen Gábor, vagy az idősebb gróf alumnusaival küldte Erdélybe. Kik voltak ezek az alumnusok?⁵

Az első Bethlen-alumnus, aki Polyandernél disputált, Debreceni Simonides Gáspár,⁶ akinek 1628-ból két tézisfüzetét is ismerjük. Mivel az RMK egyiket sem ismeri, ide iktatjuk címléírásunkat:⁷ *Disputationum theologicarum repetitarum quadragesimasecunda. De ministrorum ecclesiasticorum vocatione et functionibus. Quam divina favente gratia sub praesidio reverendi ac clarissimi viri, D. Iohannis Polyandri, SS. Theol. Doctoris, ejusdemque facultatis in illustri Academia Lugduno-Batava professoris primarii, p. t. Rectoris Magnifici, etc. publice disquisitioni subjicit Caspar Debrecinus. Ad diem 22. Ianuarii, hora locoque solitis. Lugduni Batavorum, Ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir. Academ. Typograph. 1628.*

E füzetet Simonides Keserű D. János gyulafehérvári lelkésznek, erdélyi superintendensnek, Nádudvari György szászvárosi lelkésznek és Csulai György enyedi praeceptornek ajánlotta.

Legközelebb ugyenebben az évben május 20-án disputált (a nyomtatványon eredetileg a nap helyét kihagyták, s április volt hónapként megjelölve. A fennmaradt példányon ez utóbbit áthúzták, s „20. Maij” beírással jelölték a nyilvános vita időpontját.): *Disputationum theologicarum repetitarum quinquagesima, De magistratu politico. Quam suprema potestate praemunitus. Sub praesidio reverendi, clarissimique viri, D. Iohannis Polyandri, SS. Theol. Doctoris et professoris primarii, in Acad. Lugd. Bat. ac p. t. Rect. Magnif. Publice defendere conabitur Caspar Simonides, Debrecinus. Ad diem 20. Maij horis locoque solitis.* Lugduni Batavorum, Ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir, Academ. Typograph. 1628.

E téziszűzet ajánlása már Bethlen Gábor fejedelemnek szól, csakúgy, mint az ugyancsak ez évben megjelent munkájáé: *Compendium Biblicum metro-memorale*, Leyden, 1628.⁸ Ez utóbbi kötet abból a szempontból is érdekes, hogy Polyander és Rivetus is üdvözlő verset írtak bele.

Herepei János említi, hogy Simonides jó kapcsolatban lehetett az éppen Leydenben tanuló Bethlen Péterrel, s kíséretével,⁹ (e peregrinációról, mint láttuk, Polyander is megemlékezett, érthetően hízelgően az ifjú grófra nézve), hiszen e kíséretből ketten is – Cseffei László és Pálóczi Horváth János – verssel tisztelték meg utóbbi kötetét. Talán éppen e jó kapcsolatnak volt köszönhető Polyander verse is.

Arról, hogy az ifjú gróf nevelésének egyik irányítója is a neves professzor volt, tudunk Korniss Mihálynak id. Bethlen Istvánhoz 1627. április 16-án írott leveléből is.¹⁰ Ez egyben azt is jelenti, hogy a fejedelem unokaöccsének kísérete (Tótváradgyai Korniss Mihály, Tölcseki István, Bethlen János, Abaffy László, Vargyasi Daniel János, Tornai Pastorius Gáspár) is hallgatta Polyander előadásait, jelenlegi ismereteink szerint azonban csak Tölcseki István disputált vezetésével.¹¹ Az RMK szerint ennek a teológiai vitatkozásnak (*De Sacrae Scripturae necessitate et auctoritate*) csak egy gyulafehérvári csonka példányát ismerjük. Az említett debreceni colligátum azonban megőrizte számunkra egy ép másik kiadását. Az RMK-ban ismertetett és a Debrecenben őrzött között a címlap szerint a következő eltérések vannak: a gyulafehérvári példányon Polyander címeit felsoroló részben nyomdahiba, jelöletlen rövidítés van: „SS. Theologiae Doctoris; ejusdemque facultis (!) in celeberrima Lugduniensium Academia...”; a debreceni a helyes „facultatis” alak olvasható. A másik eltérés az, hogy más-más nyomdában jelentek meg; a debreceni példány impresszuma ugyanis: Lugduni Batavorum, Ex officina Bonaventurae et Abrahami Elsevir. Academ. Typograph. 1628. A harmadik különbség a két címlap között az, hogy míg az Erdélyben őrzött füzet egyszerűen csak „Disputatio theologica” megjelöléssel kezdődik, addig a Református Nagykönyvtár példánya beszédesebb: „Disputationum theologicarum tertio habitatum secunda.” A Debrecenben lévő téziszűzetét ő maga ajándékozta valamelyik tanuló társának, aki az adományozás tényét a címlap rectón jelezte: „Inusitatae eruditionis et probitatis Viri Domini Stephani Tölczeki donum. Anno adsertae salutis 1629. Sept. 2. Leydae”.

1628 elején egyébként a Bethlen Pétert kísérő társaság kettévált: Bethlen János, Tölcseki István, Tornai és Daniel Leydenben maradt, a többiek folytatták

európai utazásukat. Belgium, Anglia, Franciország, Itália, Svájc és Bécs érintésével 1628 karácsonyára értek haza. A Leydenben maradtak közül Tornai 1630. augusztusában,¹² a többiek ugyanez év végére érkeztek Erdélybe.¹³ Debreceni Simonides Gáspár csak 1631-ben foglalta el Váradon iskolai rektori posztját,¹⁴ tehát valószínűleg ő hozta id. Bethlen Istvánnak Polyander 1629-ben megjelent könyvét. A fejedelem testvére ugyanis, mint írja, 1631. márciusában kapta kézhez a kötetet.

Az említettek hazatérésével nem szakadt meg a kapcsolat a leydeni rektor és a visszavonult id. Bethlen István közt. További három Bethlen-alumnusról tudunk, akik Polyandernél disputáltak.

Az első a levélben is említett Stephanus Strigoniuss, vagyis Esztergomi N. István.¹⁵ A leydeni inmatrikulációja szerint 1605-ben született diák sokat utazott Németalföld és Erdély között. Id. Bethlen István támogatásával, Haller Gábor kíséretjeként (?) 1631. október 22-én iratkozott be Leydenben,¹⁶ 1632-ben disputált először, 1633. július 9-én – mint azt Haller naplójából megtudjuk¹⁷ – hazajött, de ugyanez év november 22-én már ismét Leydenben volt. 1634 januárjában Haller Hágába, Camerariusshoz küldte, s június 9-én indult vissza Erdélybe. Valószínűleg I. Rákóczi György szolgálatába állt, mert ez év szeptember 15-én Haller Makoviczból kapott tőle levelet. Esztergomi tézisfüzete *Disputatio theologica septima, alteram dissertationem, De officio Christi prophetico complectens...* (Leyden, 1632.) újra megjelent Polyander egy alább ismertetendő könyvében (hogy változtatásokkal-e, azt csak a székelyudvarhelyi unicum-példány megvizsgálása után dönthetjük el).^{17a}

A következő, Polyandernél disputált Bethlen-alumnus, Uzoni Jankó Boldizsár életéről Herepei összefoglalása után¹⁸ semmi újat nem tudunk mondani. *Disputatio theologica quinta, De nominis divini celebratione, atque invocatione...* (Leyden, 1632.) című tézisfüzete¹⁹ a már említett Polyander-kötetben ugyancsak újra megjelent.

A Rákóczi-alumnusnak elkönyvelt Marosvásárhelyi Szócs János életútjával részletesen ugyancsak Herepei János foglalkozott,²⁰ s ezeket az adatokat vette át a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozat 9. kötetének sajtó alá rendezője, Varga Imre is.²¹ Eszerint az 1610 körül született ifjú előbb Kolozsvárt, majd 1629. szeptember 2-től Debrecenben tanult. Ifjú Bethlen István Krisztina nevű leánya halálakor verssel tisztelgett (1631), s ez meg is jelent a *Temetési pompa*, Debrecen, 1632 című kiadványban.²² Debreceni tanulmányai után zilahi rektor, 1632-ben ifj. Bethlen István halálakor, a teste felett beszédet mondott, amelyet 1635-ben Franekerben ki is nyomtattak.²³ 1634-ben indult peregrinálni, Leydenben ez év július 11-én iratkozott be az egyetemre. 1635-ben Franekerbe ment át, majd 1636. április 5-én ismét Leydenben subscribált. Ez év október 1-én disputált Polyander vezetésével²⁴ (ennek újabb kiadásáról lásd alább a többször említett gyűjteményes Polyander-kötetet). Herepei ezután az 1637. augusztus 17-én Gröningenben beiratkozott „Johannes Wasarhelyi Siculus-trans. T.”-t azonosítja vele, s azt állítja, hogy csatlakozott Tolnai Dali János köréhez. Nem tartja valószínűnek, hogy Szilágyi Benjámin István *Acta synodi nationalis Hungariae* című

kéziratában szereplő Vásárhelyi János azonos lenne vele, mert Geleji Katona István egy 1638. december 2-án I. Rákóczi Györgyhez intézett levelének tanúsága szerint Vásárhelyi Szócs János még a Németalföldön volt.

Herepei Marosvásárhelyi Szócsöt I. Rákóczi György alumnusának tudja, s ezt állítja Varga Imre is. Ennek azonban ellentmond néhány dolog: nem tartom valószínűnek, hogy egy Rákóczi-alumnus 1635-ben ifj. Bethlen István emléke előtt nyomtatvánnyal tisztelegjen, kis túlzással: Bethlen-propagandát csináljon. A másik ellentmondás Herepei adatsorában van: a kolozsvári sáfár-számadáskönyvből olvashatjuk a következő idézetet: 1636. június 30.: „Urunknak Eö Naganak alwmnusy Erkezuen, az kiket Varadda küld, Johannes Forro, Johannes Vasarhely...”. Nem valószínű tehát, hogy ugyanaz a személy volt ugyanazon év április 5-én és október 1-én Leydenben, s június 30-án Kolozsvárt. Sokkal inkább elképzelhető, hogy két Vásárhelyi Jánosról van szó: az első, Marosvásárhelyi Szócs János, aki 1636. októbere után tűnik el a szemünk elől, aki feltehetően id. Bethlen István alumnusaként peregrinált, s Polyandernél védett; a másik, a Rákóczi-alumnus, aki egyenesen Gröningenbe ment, s aztán talán Angliába, s aki lehetett Tolnai Dali társa, s akire vonatkozik a Szilágyi Benjámín István kézirat, a Lampe-említés,²⁵ Geleji Katona István levele, s ő írhatott üdvözlőverset Nyikos János disputációjához.²⁶

Több Bethlen-alumnusról, aki Polyander vezetésével disputált volna, jelenleg nem tudunk. Id. Bethlen István második levelében említi ugyan alumnusait (ezeket sajnos nem nevezi meg), de ezekre vonatkozó adataink nincsenek.

Tovább folytatva a levelekkel kapcsolatos észrevételeket, rá kell térnünk Bethlen István – ahogy maga nevezi – synopsisára Erdély történetéről Bethlen Gábor halálától I. Rákóczi György fejedelemmé választásáig. Történetileg nem találunk semmi új információt, s az sem meglepő, hogy milyen véleménynel volt Brandenburgi Katalinról. A levélben számunkra érdekesebbnek tűnik maga a levél típusa: a beszámoló-levél. Ennek létezésével számolnunk kell majd akkor, amikor a Magyarországról szóló, Európában megjelent kisnyomtatványok szerzőit, a kiadók informátorait keressük.

A debreceni kolligátum

A 120 téziszfüzetet tartalmazó kötetben 16 magyar diáktól származó disputációt találunk, amelynek pontosan a fele nem szerepel Szabó Károly nyilvántartásában. A 16 disputációból hármat tartottak Thysius,²⁷ kettőt Walaeus,²⁸ négyet Rivetus,²⁹ és egyet Janus Bodecherus Benningius³⁰ vezetésével.

Mivel Rozgonyi S. Balázs Rivetusnál védett tételeit Polyandernek is ajánlotta, címléírását indokoltnak látjuk e helyen közölni: *Disputationum theologicarum repetitarum quinquae. prima (!) De resurrectione et iudicio extremo quam numine propitio sub praesidio Reverendi, clarissimi, excellentissimique viri D. Andreae Riveti SS. Theol. Doct. et in alma Lugdunensi Batavorum Acad. professoris ordinarii, publicae ventilatione subjicit Basilius S. Rozgonius. Ad diem 24. May horis lo-*

coque solitis. Lugduni Batavorum. Ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir. Academ. Typograph. 1628. Az ajánlásban sorrendben a következő nevek szerepelnek: Az ungvári bíró és esküdt polgárok: Vasi Mihály, Huszár Ferenc, Gyöngyösi János, Somogyi Mihály és Azari Pál, útjának segítői, támogatói; Pohalmi István, a fejedelem abaújházi dicatora; Homonnai Székely András nagyidai provisor; Polyander; Rivetus és Somosi Mihály rozgonyi lelkész.

Rozgonyi S. Balázsról nem tudjuk melyik hazai iskolában tanult, de az első vele kapcsolatos adatunk már mint ungvári rektort említi: Pataki Füsüs János királytűkre (Bártfa, 1626.) elé írt üdvözlőverset.³¹ A következő évben indult peregrinációjára; Leydenben 30 évesen 1627. augusztus 30-án iratkozott be,³² s 1628-ból három olyan téziszfüzetet ismerünk, amelyeket verssel tisztelt meg.³³ Nem tudjuk meddig tartózkodott külföldön, és itthoni tevékenységéről is csak annyit tudunk, hogy 1637-1646 júniusáig erdődi lelkész volt.³⁴

A kolligátum 16 magyar responsense közül hatan védtek Polyander vezetésével. Ezek közül kettő volt ismert: Medgyesi Pál³⁵ és Tornai P. István³⁶ téziszfüzete. A négy eddig ismeretlen disputációból Tölcséki Istvánét és a két Debreceni Simonides Gáspár füzetet már bemutattuk, csupán Gyöngyösi Sári Istvánéről kell beszélnünk. Az 1598-ban született ifjú a pápai kollégiumban tanulhatott, mindenesetre 1622-ben itt lett rektor.³⁷ Ilyen minőségben vett részt 1624. május 16-án a körmendi zsinaton,³⁸ s feltehetően állásában maradt peregrinációjáig, amelyre az egyház, s több magánszemély támogatásával 1626 elején indult.³⁹ Leydenben 1626. április 18-án iratkozott be 28 évesen,⁴⁰ s 1628 elejéig ott maradt; hazatérve ismét elfoglalta a rektori posztot Pápán.⁴¹ 1630. júniusában avatták lelkésszé, s a pápai gyülekezet lelki gondozója lett.⁴² Innen csak rövid időre, 1634 tavaszán távozott Körmendre, amikor a Batthyány Ádám által Németújvárról elűldözött Kanizsai Pálfi Jánosnak kellett helyet adnia.⁴³ Sári, mint pápai lelkész vett részt aztán az egyház zsinatain, így 1643. március 19-20-án Csöglén, s 1654. június 30-én Pápán is (ezekről vannak adataink),⁴⁴ de Szeli Luka György is mint pápai lelkésznek ajánlja 1632-ben Franekerben megjelent disputációját neki.⁴⁵ Jelenlegi ismereteink szerint 1655/56-ban halhatott meg.⁴⁶

Gyöngyösi Sári Istvánnak két disputációját ismerjük. Az elsőt Antonius Walaeus vezetésével 1627. december 18-án tartotta *De ecclesia, quam unico ecclesiae capite et sponso Christo vires largiente* címmel. A másodikat már Polyander vezetésével tartotta: *Disputatio theologica de sacraficio missae, ejusque foedis fructibus. Quam Christi, unici N. T. sacerdotis et sacrificii virtute praemunitus. Praeside Clarissimo, ac Doctissimo Viro, D. Iohanne Polyandro, SS. Theol. Doct. ejusdemque facultatis in illustri Academia Lugd. Bat. Professore primario p. t. Rect. Magn. digniss. etc. Publice propugnare conabor Stephanus Saari, Gyöngyösinus, Ung. Ad diem 25. Martij, horis locoque solitis. Lugduni Batavorum, ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir, Academ. Typograph. 1628.*

Az ajánlásban a következő nevek szerepelnek: Uki János veszprémi alispán, patrónus; Thuri György nemes, a pápai gyülekezet patrónusa; Vásárhelyi András Veszprém megye jegyzője, mecénás; Johannes Polyander; Botka Ferenc pápai

katonatiszt, patrónus; Magyarai Jakab a komáromi gyülekezet dispensatora; Tholnai István csopaki lelkész, balatonmelléki senior és Darnai L. György szőnyi lelkész.

Polyander antiszociniánus munkája

A neves professzor egyetemi pályafutása utolsó éveiben összeállította a vezetése alatt disputáltak tézis-füzeteit, s 1640-ben, Amszterdamban Joannes Jansonius műhelyében kiadta a következő címmel: *Prima concertatio anti-sociniana Johannis Polyandri a Kerchove S. Theologiae Doctoris ac Professoris, disputationibus XLVIII. In Academia Leidensi ab ipso publice agitata, ac symmystarum suorum hortatu in hoc volumen redacta, omnibusque verae fidei Christianae indagatoribus exhibita.*⁴⁷

E gyűjteményes kötet, azon túl, hogy tíz magyar diáktól való disputációt is tartalmaz második kiadásban, változtatásokkal, azért is értékes számunkra, mert Polyander I. Rákóczi Györgynek ajánlotta. Az ajánlás a szokásos udvariassági formákon kívül rövid indoklást tartalmaz a könyv összeállításának szükségességét bizonyítandó a tiszta református hit szempontjából, s bepillantást enged a kötet létrejöttének folyamatába is.

Illustrissimo et Celsissimo Principi ac Domino, Domino GEORGIO RAKOCI Dei gratia principi Transylvaniae, Partium Regni Ungariae Domino, et Siculorum Comiti etc.

Primam hanc concertationem anti-socinianam, Princeps Celsissime, disputationibus quadraginta octo in nostra Academia Leidensi habitis aliquandiu agitam, qua decet reverentia, tibi dedico, tuoque innixus patrocinio in lucem emitto. Variæ causæ me ad hoc scriptum Tuæ Celsitudine dedicandum, novaque impressione evulgandum permoverunt. Hujus meæ, qua illud tibi consecro, dedicationis prior causa est, quod illud in se parum efficax, majorem apud ejus lectores a gravissima tua auctoritate efficaciam, et per se subobscurum, a splendore illustrissimæ tuæ dignitatis majorem lucem ad quoslibet christianos illustrandos recuperaturum, prorsus mihi persuaserim: posterior est, quod plurimi Transylvani et ungari subditorum tuorum filii, huc ad cursum studii sui theologici conficiendum, vel a Tua Celsitudine vel ab aliis suis patronis ac fautoribus, vel a parentibus et propinquis suis missi, ut suam industriam atque orthodoxiam publicis ac privatis disputationum exercitiis nostræ facultati theologicæ abunde probarent, aliquoties a me petierint, ut ex istis disputationibus anti-socinianis aliquas ipsis sub præsidio meo publice defendendas traderem, ac specimen præclaræ suæ industriæ scientiæque orthodoxæ, quod singuli sub me docte atque alacriter disputando soli nostro auditorio antea dederunt, nunc publico hoc meo testimonio, externis quoque gentibus, atque imprimis popularibus suis Tuæ Celsitudine

subjectis exhiberem. Qua in re aequo ac laudabili ipsorum desiderio lubens satisfeci. Ad hanc solenniorei mei adversus socinianos certaminis publicationem zelus domus Dei a supremo Domino nostro Iesu Christo meo servitio commissae me praecipue excitavit: quo accensus, scripta istorum haereticorum, quibus eam veritatem quam ipsemet Iesus Christus coram Pontio Pilato olim professus est, apud omnes gentes, tam barbaras, quam christianas, maligne criminantur, ab eo tempore refellere decrevi, quo illa, tam ex Transylvania, quam ex Polonia ad nostros quoque Batavos transmissa, hisque, tam per literas, quam per illorum emissarios ac fautores unice commendata et summopere laudata fuisse, ex testibus fide dignissimis intellexi. Ne itaque causam summi nostri Principis Iesu Christi turpissimo silentio meo, atque armorum, quibus Deus me per verbum suum instruxit, infideli abiectione, penitus deseruisse viderer, a triennio calamum meum decertatorium adversus istos chrisomachos stringere incepti, pugnamque hanc christianam adversus illos anti-christianos, Christo duce atque auspice, a me feliciter inchoatam, si vitam ac vires meas prorogaverit, in nomine atque auxilio ipsius quamprimum perficere apud animum meum proposui. Huc accesserunt praestantissimorum theologorum, tam externorum, quam nostrorum Belgicorum frequentes adhortationes, ad quorum manus aliquot tantum ex nominatis disputationibus meis pervenerant. Hi enim tum per suas ad me literas, tum per reverendos collegas meos, qui illas disputationes, priusquam typographo traderentur, accurate perlegerunt, suoque suffragio comprobarunt, a me tandem impetrarunt, ut theses meas huc illuc distractas colligerem, easque rejectis titulis, inscriptionibus ac corollariis a quolibet respondente permissu meo additis, in hoc exiguum volumen contraherem; hacque ratione meum hoc opusculum a nostris librariis ad quoslibet alios bibliopolas commodius transmitti posset. Hoc meum opusculum in tuo nomine augusto coram omnibus nostri seculi christianis nunc publice apparere volui, tam eximiae pietatis ac prudentiae, quam singularis eruditionis atque heroicae fortitudinis tuae admiratione perculsus: ob quas dotes ac virtutes sicuti inter Principes christianos, qui nostris favent studiis theologicis, principem locum occupas, ita me principalis mei erga Tuam Celsitudinem officii numeros implenturum existimavi, si has operis mei anti-sociniani primitias, tibi ut primario fidei christianae a socinianis impugnatae defensori animo devoto offerrem. Aspice igitur, Princeps illustrissime, vultu sereno hoc primum concertationis meae anti-socinianae specimen, quod voti nuncupatione Deo a me promissum, debiti religione, manu mea conscriptum ac typographo traditum, tua fretus benevolentia, iisdem lectoribus praebeo, quibus impostores sociniani blasphemia sua in Christum volumina prius obtruserunt.

Deum Optimum Maximum omnium nostrorum legitimorum certaminum ac piorum conatuum benignissimum remuneratorem, supplex oro venerorque, ut secundam concertationem huic similem, quam nuperrime inchoavi, nova benedictionum suarum accessione e coelo secundet, eamque ad finem mihi ac laborum meorum fautoribus maxime exoptatum deducat.

Eundem precor, ut te, Princeps potentissime, fidelem utriusque suae tabulae custodem, munificum ecclesiae suae atque alumnorum theologicorum sacro

ejus ministerio consecratorum nutritium post varias turbas ac tempestates in tranquilla statione collocatum, Spiritu veritatis, prudentiae ac fortitudinis, in omnibus consiliis ac factis tuis regat, Transylvaniam atque Ungariam sub tua gubernatione diu florentem praestet, filios generosissimos, caeterosque liberos ex te tuaque conjuge illustrissima prognatos, ab omni malo tutos conservet, ad nominis sui gloriam et christianorum sub tua tutela nomen Iesu Christi in Spiritu et et veritate invocantium, certissimam securitatem.

Ex meo Musaeo 8. Februarii 1640.

Tuae Illustrissimae Celsitudinis
devota mente devinctus theologus
Johannes Polyander a Kerchove,
Rector Academiae Leidensis

Mielőtt a kötetben újranyomtatott disputációk leírását elvégezném, ki kell térnünk egy szerencsés körülményre. A Debreceni Református Nagykönyvtár példányának címlőzéklap rectóján ugyanis Polyander autográf ajánlását olvashatjuk: „Praeclarae indolis, raraeque pietatis et eruditionis iuveni viro Andreae P. Szepsino S. Theologiae candidato Vngaro in signum meae meorumque propinguorum erga ipsum benevolentiae hunc librum meum L M O dono dedi

Johannes Polyander a „Kerchkhove”

A bejegyzés alatt későbbi kéztől „usuavit Sz.D. Mokaj”(!). Szepsi P. András bejegyzését a címlap rectón olvashatjuk: „Donum Authoris in gratam sui et familiae suae memoriam.” A kötet tőle fiához (?) került, aki ez utóbbi bejegyzés alá írta be: „Szepsi Andrásé”, s akitől, több más könyvével együtt a debreceni református coetushoz került.

Melyik Szepsi András volt ilyen jó viszonyban Polyanderrel? A két legismertebb – Szepsi N. András és Szepsi Korocz András – rögtön kizárható,⁴⁸ de a maradék adatokban is nehéz rendet teremteni. Nem valószínű, hogy Szepsi W. Andrásról van szó, mert ő 1625-ben iratkozott be Sárospatakon, majd tokaji rektor lett.⁴⁹ Minden bizonnyal ő az, aki 1630. április 2-án inmatriculált Leydenben 26 évesen,⁵⁰ s Walaeus vezetésével 1631-ben disputált.⁵¹ Disputációját ugyanis többek közt egy tokaji tanácsosnak és a tokaji tanácsnak ajánlotta. Ha valóban ő adta ki 1662-ben Sárospatakon pestis elleni munkáját,⁵² és 1668-ban prédikációit⁵³ (ekkor már 64 éves!), akkor rá vonatkozik Herepei János adata 1660. július 28-ról, ahol mint pataki lelkész szerepel,⁵⁴ és Szilágyi György feljegyzése is, miszerint 1666-ban egy Szepsi András Patakon a várbéli prédikátor.⁵⁵

Nagyon valószínű, hogy Polyander egyik kedvenc diákja az a Szepsi András volt, akit hol a professzor által is P. Andrásnak, hol V. Andrásnak említenek. 1634-ben volt pataki diák,⁵⁶ Leydenben 1639. július 15-én iratkozott be 26 évesen⁵⁷ és azután már csak mint ungvári pap kerül szemünk elé Szepsi L. Mihály⁵⁸ (1652) és Görgei P. Pál⁵⁹ (1655) könyvajánlásában.

Nem tudjuk, hogy rá, vagy az előzőre vonatkozik Zoványi adata, amely szerint Szepsi András nagyfalusi lelkész részt vett a Tolnai Dali János elleni tokaji zsinaton 1646. februárjában.⁶⁰

A könyvet egy másik Szepsi András is birtokolta, legalábbis erre utal a kézírások különbözősége. Feltehetően az előbbi fiáról van szó, de nem tudjuk, hogy melyik Szepsi Andrást tekintjük annak: a pataki, illetve a debreceni diáknévsorban több hallgató szerepel ilyen néven.⁶¹

Lássuk ezek után a Polyander-kötetben található magyar diákoktól származó disputációkat:

pp. 20-33. Thalyai Z. Márton, *De persona Iesu Christi ac duabus naturis, divina scilicet et humana, in ipso unitis. Quarum vera unio personalis ex Sacra Scriptura adversus falsas Enyedini aliorumque socinianorum contradictiones demonstratur.*⁶² Thalyai életéről Herepei összefoglalása óta semmit nem tudunk.⁶³

pp. 33-45. Tölcseki Mihály, *De mediatore Iesu Christo, unico Messia ac Salvatore nostro olim israelitis per Dei prophetas promisso: ejusque pia ac religiosa veneratione, qualis a socinianis naturam ipsius divinam negantibus expectari non potest.*⁶⁴ Tölcseki Mihály néven három korabeli lelkészt ismerünk,⁶⁵ de zavar az életrajzi adataikban csupán ott van, amikor hazatérnek peregrinációjukról. Polyandernél disputált Tölcseki Mihály 1630. szeptember 3-án iratkozott be Leydenben,⁶⁶ s két év múlva disputált a fenti témából. Hazatérte utáni tevékenységéről nem tudunk, hacsak nem ő volt 1646–1647-ben göncruszkai és kápolnai lelkész.⁶⁷ Heltai János őt azonosítja Tölcseki Pitter Mihállyal,⁶⁸ erre azonban közvetlen adat nincsen. Az azonban valószínű, hogy ez utóbbi volt 1651-ben a váradi iskola rektora, mint azt Herepei is állítja.⁶⁹

pp. 46-57. Uzoni J. Boldizsár, *De nominis divini celebratione, adoratione, atque invocatione, qua sociniani essentialem Christi deitatem negantes eum venerari nequeunt.*⁷⁰

Uzoni életéről a Herepei összefoglaláson kívül semmit sem tudunk.⁷¹

pp. 69-80. Esztergomi N. István, *Alteram dissertationem de officio Christi prophetico complectens, qua nonnullae socinianorum assertiones heterodoxae refutantur.*⁷² Esztergomi életrajzi adatait a dolgozat első részében foglaltuk össze.

pp. 96-112. Jenei G. István, *De generis humani per Christum ejus redemptorem instauratione, quam sociniani, non minus blasphemis, quam falsis suis hypothesibus obscurare nituntur.*⁷³

Jenei életéről ugyancsak Herepei írt, megemlítve, hogy könyvtárának számos darabja fennmaradt a Kolozsvári Theológiai Akadémiai könyvtárában.⁷⁴

pp. 156-169. Tolmácsi M. György, *De modo atque opere satisfactionis pro nostris peccatis Deo per Iesum Christum praestite, ad quod opus perficiendum utriusque*

*Christi naturae, divinae scilicet et humanae actiones nobis salutare secundum gratiae divinae dispensationem concurrere ad Volkeli contradictiones refellendas invictis argumentis demonstratur.*⁷⁵

Tolmácsi életére ez az egyetlen általunk ismert adat, nevével még a leydeni anyakönyvben sem találkoztunk.

pp. 183-196. Géresi B. Mihály, *De Iesu Christi sacrificio expiatorio Veteris Testamenti victimis typice adumbrato, quos typicam Christi pro nostris peccatis satisfactionis olim patribus promissae imaginem in se continuisse, contra frivolas ac manifeste falsas Volkeli argumentationes, probatur.*⁷⁶

Géresi életének csak leydeni szakaszából vannak adataink: 1632. augusztus 30-án iratkozott be 27 évesen (András nevű öccsével együtt).⁷⁷ Üdvözlőverset írt Jenei G. István és Thályai Z. Márton téziszüzetéhez.⁷⁸

pp. 338-351. Marosvásárhelyei Szócs János, *De septimi legis mandati perfectione, improbe a Volkelio in dubium vocata.*⁷⁹

Szócs János életrajzának egyes szakaszaival az előbbieken foglalkoztunk.

pp. 361-375. Kecskeméti C. Miklós, *Contra heterodoxam Volkeli assertionem de praeceptis moralibus ac ceremonialibus a Christo seorsim traditis.*

Az egyetlen olyan disputáció e Polyander-kötetben, amelynek első kiadását e-ideig nem ismerjük. Mivel életrajza eléggé részletesen ismert, taglalásától eltekinthetünk.⁸⁰

pp. 577-584. Zabolai C. Miklós, *De Christi cum Deo patre ipsius coessentialitate.*⁸¹ Zabolai életrajzát Herepei külön cikkben foglalta össze, azóta újabb adatot nem ismerünk.⁸²

*Polyander ajánlólevele Pápai Jánosnak*⁸³

Testor Dominum Johannem Papay Nobilem Ungarum a (...) Sanctis Theologiis candidatem et Collegij Albensis (...) erecti Seniore praesidemque fidelissimum, ad eu(...) studiorum suorum hic consummandorum gratia ad nos missum, non tantum lectiones neque exercitationes nostras Academicas diligenter frequentasse, verum etiam laudabile summas industrias singularique pietatis ac reverentias superioribus debitor exemplo caeteris studiosis nostris praeivisse. Quibus motus rationibus, sicuti cum singulari benevolentia mea complector, omniumque praestantissimorum virorum, quibus hoc meum testimonium ostendet, favore dignissimum esse iudico, ita cum illis unice commendo.

Datum Leidae 14. Novembris 1641.

Johannes Polyander a Kerchoven

Pápai, mielőtt peregrinálni indult, reversalist adott patrónusának, I. Rákóczi Györgynek, hogy nem tér el a bevett kálvinista kánonoktól, s hazatérve három évig a fejedelem szolgálatában marad.⁸⁴ Még ez évben (1639) útnak indult, s október 7-én iratkozott be 27 évesen a leydeni teológiai fakultásra.⁸⁵ A Herepei idézte beiratkozás (1643. április 30.) minden bizonnyal egy másik Pápai Jánosra vonatkozik, hiszen Herepei is közli azokat az adatokat, amelyek szerint az előbbi Pápai 1643. augusztus 13-án már Kolozsvárra ért. Polyander ajánló sorainak dátuma és ez időpont közti időből nincs adatunk Pápai peregrinációjára.

Néhány befejező megjegyzés

Az eddigiekben az egyes, most előkerült adalékok kapcsán összefoglaltuk azokat az ismereteket, amelyek Johannes Polyander magyarországi kapcsolatairól ismeretek voltak. Két, az ő vezetésével vitatkozott diákról nem esett szó: Komáromi Florian Mihályról, kinek tevékenységét Czegle Imre jellemezte⁸⁶ és Kecskeméti N. Istvánról, akinek életrajzát meglehetősen részletességgel ismerjük.⁸⁷ Világosan kitűnik ezekből az adatokból, hogy az egyes forrástípusok (téziszfüzetek, Polyander gyűjteményes kötetei, levelezés) módszeres vizsgálata tartogat még számunkra újdonságokat. Ezért is kell komolyan venni, hogy közleményünk adalék csupán.

Jegyzetek

1. Szabó Károly, *Régi magyar könyvtár* (a továbbiakban RMK) III. köt. Bp. 1896. szerint a következő magyarok disputáltak Polyander vezetésével: Michael Florian: 1422; Kecskeméti N. István: 1424; Simonides Gáspár: 1425; Tölcséki István: 1427; Medgyesi Pál: 1458; Tornai P. István: 1472; Esztergomi N. István: 1482; Tályai Z. Márton: 1483; Tölcséki Mihály: 1485; Uzoni J. Boldizsár: 1486; Jenei G. István: 1495; Tolmácsi M. György: 1496; Géresi B. Mihály: 1502; Szőcs János: 1515; Zabolai C. Miklós: 1550.
2. Wittmann Tibor, *A Németalföld aranykora*. Bp. 1965. 228.
3. Turóczi-Trostler József, *Keresztény Seneca*. in *Magyar irodalom – Világirodalom*. Bp. 1961. 166. Megemlítené, hogy a Polyander-recepció kutatása nem választható el az említett intranzigensek (Antonius Thysius, Andreas Rivetus, Antonius Walaeus) hatásának vizsgálatától.
4. A levelekre Gömöri György hívta fel figyelmemet. Fotómásolatuk megszerzését, csakúgy, mint Polyander Bethlen Istvánnak szóló ajánlását Evansné Róbert Katalinnak köszönöm.

5. A fejedelem és id. Bethlen István patrónusi tevékenységéről lásd Heltai János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1980. (a továbbiakban Heltai, 1980) 262.; Monok István, *Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez és id. Bethlen István patrónusi tevékenységéhez*. in *A Ráday-Gyűjtemény Évkönyve* V. Bp. 1990. (a továbbiakban Monok, 1990).
6. *Herepei János cikkei. Adattár XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* I–III. köt. Szerk.: Keserű Bálint, Bp-Szeged, 1965–1971. (a továbbiakban *Adattár* I–III.) II. köt. 30–32.
7. A Polyandernél disputáltak téziszületeit is tartalmazó kolligátumot (Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen F. 280.) Fekete Csaba fedezte fel, s jelentette be az Országos Széchényi Könyvtárban. A „belőtt” RMK alapján jutottam a füzetek nyomára.
8. RMK III. 1425.
9. E peregrináció történetének bibliográfiáját lásd Monok, 1990 jegyzetanyagában.
10. Lukinich Imre, *Történelmi Tár* (a továbbiakban TT) 1911. 305-310.
11. RMK III. 1427.
12. *Adattár* I. 310–312., Monok, 1990.
13. Pénz híján az Odera melletti Frankfurtban kellett időzniök, míg id. Bethlen István utazási költséget nem küldött utánuk. Lásd erről Haller Gábor naplóját: *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. köt. Szerk.: Szabó Károly, Kolozsvár, 1982. (a továbbiakban ETA IV.) 5.; Monok, 1988.
14. *Adattár* II. 32.
15. RMK III. 1482.
16. Friedrich Teutsch in *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*. 1880. (a továbbiakban Teutsch, 1880) 207.
17. ETA IV. 22.
- 17a. RMK III. 1482.
18. *Adattár* I. 475–479.
19. RMK III. 1486.
20. *Adattár* I. 457–467.
21. RMKT XVII/9. Bp.1977. 607–608.
22. RMK I. 612., RMNy 1498.
23. RMK III. 1506.
24. RMK III. 1515.
25. Friedrich Adolph Lampe (Ember Pál), *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 386.
26. RMK III. 1539.
27. Laskói Matkó János: RMK III. 1157; Tornai P. István: RMK III. 1459 és Daróczi Bálint (ez utóbbi nem szerepel az RMK-ban).
28. Kecskeméti N. István, RMK II. 1423. és a Gyöngyösi Sári István (ez utóbbi nem szerepel az RMK-ban).

29. Hodászi Miklós: RMK III. 1467; Laskói Matkó János, RMK III. 1470; Tornai Pastorius Gáspár (Bethlen Péternek ajánlja) és Rozgonyi S. Balázs (az utóbbi kettő nem szerepel az RMK-ban).
30. Daniel János, RMK III. 1456.
31. RMNy 1347.
32. Teutsch, 1880. 206.
33. Kecskeméti N. István, Debreczeni Simonides Gáspár, RMK III. 1425; Tornai P. Gáspár, RMK III. 1426.
34. Zoványi Jenő, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. Debrecen, 1939. (a továbbiakban Zoványi, 1939) 183.
35. RMK III. 1458. Medgyesiről lásd Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. bőv. kiad. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977. (a továbbiakban Zoványi, 1977) 397–398.; *Adattár* I. 365–400. Az itt nem idézett Bán Imre tanulmány (*Pedagógiai Szemle*, 1958. 964–974.) és Herepei összefoglalása utáni irodalomból kettő emelkedik ki: Esze Tamásé (*Könyv és Könyvtár*, Debrecen, 1973. 43–79.) és Bartók Istváné (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1981. 1–16.)
36. RMK III. 1472. Tornai P. István Tornai P. Gáspár testvére (*Adattár* I. 310.) 1602-ben született. Sárospatakon 1623-ban iratkozott be (Gulyás József, in *Egyháztörténet*, 1943. 118. – a továbbiakban Gulyás, 1943), majd Olaszliszkán volt rektor (Zoványi, 1977. 651.). 1629. augusztus 21-én inscribált Leydenben (Teutsch, 1880. 207.), ahol két disputációt tartott (RMK III. 1459, 1472.) Verssel üdvözölte Laskói Matkó Jánost vitatkozása alkalmából (RMK III. 1457). Hazatérte után 1633-tól a debreceni kollégium rektora (Thury Etele, *Iskolatörténeti Adattár*, Pápa, 1908. II. köt. 112. – a továbbiakban Thury, 1908), majd debreceni pap lett. 1652-től esperes, 1657–1662-ig tiszántúli püspök (Zoványi, 1977. 651.). Ettől kezdve haláláig tarcali pap volt. Életének állomásai nyomon követhetők a debreceni peregrinusok téziszületeinek ajánlásából is (RMK III. 1500, 1687, 1703, 1705, 1706, 1728, 1749, 1753, 1782, 1805, 1806, 1813, 1844, 1895, 1934, 1947, 1962, 2013, 2017). Nyomtatásban még egy előszót és egy üdvözlőverset ismerünk tőle (RMNy 1577).
37. Ruzsás Lajos, *A kialakulástól a Szatmári békéig*. in *A pápai kollégium története*. Bp. 1981. (a továbbiakban, Ruzsás 1981) 28.
38. Thury Etele, *Adatok a Dunántúli Református Egyházmegye történetéhez*. in *Magyar Protestáns Egyháztörténet Adattár*. Szerk.: Pokoly József. IX. köt. Bp. 1910. (a továbbiakban Thury, 1910) 40.
39. Kanizsai Pálffy János egy 1625. december 16-án kelt feljegyzése szerint akkor gyűlt össze számára a költség (Thury, 1910. 80–81.).
40. Teutsch, 1880. 206.
41. Thury Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. Pápa, 1908 (a továbbiakban Thury-DRE, 1908) 329.; Ruzsás, 1981. 28.
42. Thury-DRE, 1908. 244, 259.
43. Thury-DRE, 1908. 263–264.

44. Thury-DRE, 1908. 302, 311
45. RMK III. 1479
46. Vö. Thury-DRE, 1908. 336–337.
47. Magyarországon a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, Debrecen. C 393.
48. Az első már 1619-ben felszentelt pap volt (vö. *Adattár* I. 234.), a másik 1651-ben indult peregrinálni (vö. *Adattár* III. 57–59.).
49. Gulyás, 1943. 120.
50. Teutsch, 1880. 207.
51. RMK III. 1471.
52. RMK I. 998. Vö. Takács Béla, *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1975. 42, 201.
53. RMK I. 1076. Vö. Takács Béla, *i. m.* 202.
54. *Adattár* II. 91.
55. Gömöri György in *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Tomus XXI. Szeged, 1985. 112.
56. Gulyás, 1943. 125.
57. Teutsch, 1880. 209.
58. RMK III. 1800.
59. RMK III. 1944. Vö. *Adattár* I. 493.
60. Zoványi Jenő, *Puritán mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911. 113.
61. Vö. Gulyás, 1943. 238. (1641); Thury, 1908. 126. (1657), 131. (1660), 147. (1674).
62. Első kiadása: RMK III. 1483 (Leyden, 1632)
63. *Adattár* I. 468–474.
64. Első kiadása: RMK III. 1485 (Leyden, 1632)
65. Az első Tölcseki Mihály 1639-ben volt pataki diák (Gulyás, 1943. 236.), 1643-ban gyöngyösi rektor (Monok István, A gyöngyösi református gyülekezet lelkipásztorai és tanítói. 1557–1710. Bp. 1986. A Ráday-Gyűjtemény füzetei 1.) A másik: Tölcseki Pitter Mihály Paraeus tanítványa 1612–1614-ben, majd váradi rektor (Heltai, 1980. 339., Zoványi, 1977. 655., *Adattár* II. 28 105.). A harmadik a Polyandert hallgató Tölcseki Mihály.
66. Teutsch, 1880. 207., *Adattár* II. 477. (itt hibásan Pitter Mihályra vonatkoztatva).
67. Zoványi Jenő, *Protstáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett*. in *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* XIII. Bp. 1928. 15, 17.
68. Heltai, 1980. 339.
69. *Adattár* II. 56.
70. Első kiadása: RMK III. 1486 (Leyden, 1632)
71. *Adattár* I. 475–479.
72. Első kiadása: RMK III. 1482 (Leyden, 1632)
73. Első kiadása: RMK III. 1495 (Leyden, 1633)
74. *Adattár* II. 214–222.

75. Első kiadása: RMK III. 1496 (Leyden, 1633)
76. Első kiadása: RMK III. 1502 (Leyden, 1634)
77. Teutsch, 1880. 208.
78. RMK III. 1495 illetve 1503.
79. Első kiadása: RMK III. 1515 (Leyden, 1636)
80. Teutsch, 1880. 209.; Hellebrandt Árpád, in TT 1886. 604.; Zoványi, 1911. 26.; Zoványi, 1939. 192.; Zoványi, 1977. 302.; *Adattár* II. 41–43.; *Adattár* III. 422.; RMK I. 707 (műve); RMK III. 1515 (üdvözlőverse).
81. Első kiadása: RMK III. 1550 (Leyden, 1639)
82. *Adattár* I. 288–289.
83. A levelet Font Zsuzsa engedte át közlésre.
84. *Adattár* I. 533–534.
85. Teutsch, 1880. 209.
86. Czege Imre, ItK 1974. 94., RMK III. 1422.
87. RMK III. 1424 (ezt védte Polyandernél). További munkái: RMK III. 1409, 1423. Üdvözlőversei: RMK III. 1425, 1426. Életrajzi összefoglalást lásd Zoványi, 1977. 302., *Adattár* II. 31.